

1. BEVEZETÉS

A Kelet-Európával foglalkozó szakirodalom 1989-ben magától értetődőnek vette a hatalomra került politikai elitek, illetve a domináns szerepbe került értelmiségi elitek azon állításait, miszerint céljuk egy „nyugati eszméknek megfelelő” társadalom, gazdaság, stb. létrehozása.¹ Hogy a „jó társadalom”-ról kialakított kép, az erre vonatkozó politikai, gazdasági, társadalmi, erkölcsi értékek, normák, célok, eszközök, értelmezések egy széles társadalmi konszenzuson alapulnak. Az is „nyilvánvaló” volt, hogy azok az elitrétegek, amelyek az „átmenet” levezetésére vállalkoztak, erre „a társadalomtól”, „a polgároktól” kaptak megbízást, tehát legitimek voltak. Továbbá, hogy ezek a társadalmak mindig azonosultak az úgynevezett nyugati értékvilággal, becsülték a piacgazdaságot, az egyéni kezdeményezőkészséget, a parlamentáris demokráciát, és persze a jóléti államot. Erkölcsi, kulturális, művészi értékeik „mindig” és (majdnem) mind „nyugatiak” voltak, és ma is azok. Erre vonatkozóan mindannyian többé-kevésbé tiszteletreméltó hagyományokra hivatkoztak, amelyeknek a „természetes” folyamatát a kommunizmus úgymond kettőbe törte.

A „hagyományokról” azonban nemritkán bebizonyosodott, hogy (már) nem számottevőek, vagy hogy inkább „kulturálisak” voltak, nem pedig „politikaiak”, „gazdaságiak”, stb. Ilyenkor a hagyományok szerepe háttérbe szorult, és a nyugati modell úgymond egyetemes jellegét hangsúlyozták: vagyis hogy az a helyi hagyományoktól függetlenül mindenhol alkalmazható. Eszerint, ha úgy ültetik életbe, ahogy kell, akkor egy bizonyos idő múlva szükségszerűen szabadságot és prosperitást biztosít. Ehhez nem kell más, csak új törvények (amelyeket persze be is kell tartani), új intézmények, illetve egy új gazdasági rendszer.

Mindez egyértelműnek, megkérdőjelezhetetlennek, és kivitelezhetőnek tűnt 1990-ben. Néhány hónap múlva mindenki döbbenet vette tudomásul, hogy a kelet-európaiak számára a „forradalom” elsősorban politikai jellegű volt, és főként a nyilvánosság, az erőszak és a tömeg valamilyen összekapcsolását jelentette. A társadalmi átalakulás jövője zavaros, bizonytalan. Néhány nyugati elemző számára megdöbbentő és aggasztó volt, hogy a radikális váltások sokszor fittyet hánytak a jogállamiság eszméjének, holott a demokrácia alapköve a törvénytisztelet, és az erre alapozó stabilitás. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az itt élők számára a mindennapi élet biztonsága, a kiszámíthatóság, a rend érzése mégiscsak fontosabb a parlamenti csetepatéknál, az egyelőre csak remélt jólétnél, és hogy a már ismert viszonyítási – elsődleges vagy absztrakt – csoport kötelékei, szabályai fontosabbak a törvéynél. Továbbá, hogy itt az öntudatos polgár általában azonos a nem mindig mértéktartó magyar, cseh, vagy ukrán „hazafival”. Végül, hogy a közös kulcsszavak dacára a demagóg retorika hajlamos az eszközök radikális különbségére helyezni a hangsúlyt.

Hamarosan kiderült, hogy 1989 homályos céljait nem is olyan könnyű megvalósítani, hogy a piacgazdaság és a demokrácia felé vezető út tele van nehézségekkel, buktatókkal, akár kisebb katasztrófákkal. Mindezt meg kellett magyarázni. A magyarázatok, értelmezések – gyakorlatilag a politikai, kulturális spektrum mindegyik oldalán – negatívan ítélték meg mindegyik, az átmenet fontosabb szereplőiként meghatározott társadalmi réteg tevékenységét.² Nemcsak az új politikai elitet, az új vállalkozói réteget – úgymond „a társadalom gerincét” –, az értelmiséget – „a társadalom lelkiismeretét” – vádolták, hanem gyakran az egész lakosságot: a „nép”, a „többség” (politikai) kultúráját, mentalitását.

A kérdésnek erre az újrafogalmazott változatára adott értelmezések abból indultak ki, hogy – minden történeti bizonygatás ellenére – „kezdeti állapotukban” (1989-ben) ezek a társadalmak nem ismerték a nyugati társadalom értékeit, nem voltak részei a „nyugati hagyomány”-nak.³ A lakosság mentalitása túl sok olyan

régebbi („kommunista”, „nacionalista”, vagy egyszerűen csak „passzív”, hagyományos) elemet tartalmaz, amely átvészelt a múlt rendszert, vagy abból maradt ránk.⁴ Ezért bizonyára egy olyan elitre van szükségük, amely majd közvetíti a kívánt politikai, kulturális, gazdasági, stb. mintákat. Következésképpen az elit nemcsak az értelmezések kulcsfigurája lett, hanem a sikerek hőse, illetve a sikertelenségek bűnbakja is.⁵ Az első szerepet főleg a civil társadalom irodalmának egy bizonyos vonulata dolgozta ki. Eszerint a nyugati kultúrájú, és társadalma iránt felelősséget érző szellemi elit tette lehetővé a totalitárius rendszer megdöntését, és ő a demokratikus átmenet hajtómotorja.⁶ A „bűnös” értelmiségi nem is annyira a múlt rendszer kompromittált alakja lett (még ha át is mentette magát)⁷, hanem a felelőtlen, nacionalista frázisokat puffogató demagóg, aki a (civil) társadalom fejlődését is rossz irányba tereli.⁸

Az értelmiségi társadalomépítő képessége (amely mind a dicsérő, mind az elítélő értelmezési kereteknek alapfeltevése) már régebben ellenhőssé tette a nemzeti öntudatról szóló irodalomban. Kimutatták többek között, hogy a nemzeti identitás nem más, mint a szellemi vagy a politikai, adminisztratív elit konstrukciója.⁹ Tehát a domináns elit hoz létre olyan absztrakt közösségeket (például nemzet), amelyek mentálisan kiszakítják az egyént régebbi konkrét viszonyrendszeréből (közösség). Ezt fel kell cserélnie egy tágabbal, amelyet nem ismer, amelynek az értékei sokkal nehezebben érvényesíthetőek a mindennapi életben, és amely tulajdonképpen csak szakosodott közvetítők révén érhető el. Ugyanakkor, éppen olyan „természetesnek”, magától értetődőnek mutatkozik (akarja mutatni magát), mint az előző. Csak most ki van téve a közvetítő (az elit) manipulációjának. A mechanizmus – azaz egy vagy „jó”, vagy „rossz” közvélemény kialakítása a modern korban – az élet más területeire is alkalmazható.¹⁰ De más területeken is az elit fogalmazza meg azokat a témákat, értékeket, amelyek a nemzet vagy az állam számára a jövőt (vagy a jövőképet) megszabják.

Kétségtelenül látványos és vonzó a manipuláló, „erkölcstelen” elit és az absztrakt közösségben kóválygó, manipulált, elidegenedett magányos polgár (pontosabban alattvaló) képe. Vonzó egyrészt, mert az értelmiségre mindig jellemző diffúz erkölcsi felháborodásnak egy világos, konkrét céltáblát ajánl.¹¹ Másrészt vonzó, mert koherens, mert mindent megmagyaráz. De éppen ezzel kelt bizalmatlanságot. Nem véletlen, hogy egy értelmiségiek által forgalmazott, kidolgozott modellből indul ki. Ugyanis elsősorban erre a rétegre jellemző, hogy koherenciára törekszik. Míg a mindennapi tudatról ez már kevésbé mondható el. És ezért vetődik fel a kérdés, amely tulajdonképpen számtalan kérdés összefoglalása: mennyiben lehet hiteles az a társadalomkép, amely kizárólag az elit értékeit, tevékenységét, sikereit vizsgálja, míg a lakosságot kizárólag a meggyőzés, a manipuláció, a propaganda, az absztrakt közösségekhez kapcsolódó értékek passzív befogadójának tekintti?¹² Szivacsnak tekintjük a lakosság többségét, az átlagpolgárokat, vagy inkább szűrőnek?¹³ A „nép” is modellkövető, azaz a „nyugati” mintákat fenntartás nélkül, *elvi* síkon fogadja el és védi, vagy inkább – egy egész sor számára elérhetetlen tudás, illetve a mindennapi élet nyomása alatt – csak improvizál immár tizenöt éve? Tényleg annyira meghatározzák a nyilvánosságban forgalmazott értékek a közemberek tudatát? És ha így lenne is, nem képzelhető el, hogy jelentésük a mindennapi tudatban teljesen megváltozik? Mert ha így van, akkor a politikai és szellemi elit gyakran hangoztatott legitimitása is megkérdőjelezhető. Így például biztos az, hogy – mint ezt akkoriban sokan mondták – Románia tényleg forradalmat élt meg 1996 novemberében? Biztos, hogy a lakosság a változásra szavazott? És nem a biztonságra?

Ki lehet-e mindezt deríteni? Erre csak egy mód van: ha azokat a tág értelemben vett szövegeket vizsgáljuk meg, amelyek nem az elit gyártmányai. Hanem úgymond „alulról” megfogalmazott gondok, reflexiók, normák, értelmezések, felhívások kurrens, „örök”, „helyi”, „univerzális”, egyéni vagy közösségi problémákra. Ha eltérnek az elit által forgalmazott értelmezési keretektől, akkor többek között való-

színűleg az „átmenetről”, „bűnösökről” és „bűnökről” kidolgozott, dédelgetett elképzeléseinket is át kell gondolnunk.¹⁴

Nem könnyű olyan, társadalmi, politikai, gazdasági problémákat tárgyaló szövegeket találni, amelyek a hétköznapi ember reakcióit tartalmazzák. Ilyenek lehetnek például az újságokhoz, folyóiratokhoz írott olvasói levelek. Jelen kutatás is ezeket vette alapul: azokat az olvasói leveleket, amelyeket egy székelyföldi napilap szerkesztőségéhez írtak 1990–1994 között. Két oka volt annak, hogy ezt az időszakot választottuk. Egyrészt úgy tűnik, hogy az illető probléma vizsgálatában fölösleges hosszabb időszakot vizsgálni (az RMDSZ kormányzási, illetve „paktum”-időszaka nem változtat az eredményeken, sőt, megerősíti azokat). Másrészt, mert valószínűleg ez volt a romániai átmenet legideologikusabb időszaka.¹⁵

A tanulmány első részében röviden bemutatjuk az újságot és a megyét, a kettő közti viszonyt, hogy mit jelentettek, mit jelentenek egymás számára. Hogy jobban megértsük ezt a kapcsolatot, elemezzük a lap tágabb szellemi közegét, azokat az értelmezési kereteket, amelyek az erdélyi magyar értelmiség szerepéhez, léteéhez kapcsolódtak 1989 előtt és után. Két alfejezet tárgyalja *ebből a szempontból* a 1989 utáni „kisebbségi helyzetet”. Céljuk az, hogy bizonyítsák: a nehézségek gyökere egyrészt a nyolcvanéves „kisebbségi retorikában” található, másrészt pedig a Ceaușescu-rendszer alatt kialakított írási, kifejezési technikákban.

A tanulmány második részében az olvasói levelekben fellelhető értékeket, normákat, célokat elemezzük. A cél az, hogy megmutassuk: egyes olyan értékek, amelyek a „magaskultúrában”, nyilvánosságban magától értetődőnek számítanak, a „hétköznapi emberek” számára nem is (vagy alig) léteznek; illetve, hogy mindennapi életükben, abban, ahogy megszervezik az életüket, ahogy értelmezik a világot, igencsak csekély szerepet játszanak. Olyan témákat fogunk bemutatni, mint a közügyek, a konfliktusok, mit jelent a nép vagy a nemzet tagjának lenni, mi (legyen) az elit szerepe, és milyen az ideális társadalomról alkotott kép.

A befejező rész az 1989 után kialakult új társadalmi rend kérdését tárgyalja, a romániai magyar kisebbség szempontjából, a levelekben talált adatokra alapozva. A problémák azonban nagy valószínűséggel az egész romániai társadalomra érvényesek, egy részük pedig Kelet-Európára is. A fő kérdés a következő lesz: mennyiben legitim és/vagy mennyiben érvényes az új társadalmi rend? Vagy talán se nem érvényes, se nem legitim?

Jegyzetek:

1. A hazai folyóiratokban megjelent erre vonatkozó írások felsorolásának itt most nincs értelme. Ez volt az uralkodó hangnem 1990–91-ben. Érdekesebb talán megemlíteni néhány olyan szöveget, amely már az elején megkérdőjelezte a nyugati „világkép” változatlan átmásolásának a lehetőségét, illetve ennek hasznosságát. A modelleket nem másolni, hanem honosítani kell (Fábián 1990a); bár az utóbbi években az alternatívák száma látványosan csökkent, azért még mindig több lehetőség adott – ez is az új rendszer instabilitásának a jele (Hankiss 1990); Henri H. Stahl szerint nem a kelet-európaiak döntenek el, hogy milyen modellt alkalmazzanak, hiszen ha a kapitalizmus be akar törni ebbe a fejletlen régióba, akkor nem tehetnek ellene semmit, és a feltételeket sem ők fogják megszabni (Stahl 1991); a nyugati sablonok nem segítettek az itteni helyzet értelmezésében, sőt, károsak voltak (Antohi 1991). Később ugyan, de hasonló véleményt fogalmaz meg Salat (1996 [1994]), főleg a 193. oldalon.
2. Lásd például Alexandrescu (1991a, 1991b), Antohi (1991), Bârsan (1996), Biró – Bodó (1995), Biró (1993a, 1993b), Fábián (1990a, 1992), Gáll (1990a, 1990b), Hobsbawm (1992), Konrád (1991), Liiceanu (1990), Patapievic (1997), Salat (1996b), Tamás (1994), Veress (1996).
3. Lásd például Schöpflin (1991) és Staniszki (1991). A hazai magyar lapokban megjelent (többé-kevésbé kiábrándult) írások közül lásd pl. Fábián (1992) és Rév (1992).
Most eltekintünk a civil társadalom témájához kapcsolódó értelmezésektől, hiszen legkésőbb 1992–93-ban kiderült, hogy a mai kelet-európai folyamatokat csak értékelni tudják anélkül, hogy meg tudnák magyarázni. Vagyis, hogy a civil társadalom problematikája a normatív politikafilozófia számára bizonyos mértékig hasznosítható ugyan (bár itt is komoly problémák vannak, lásd Seligman 1992a, 1992b), de elemzésre, illetve politikai cselekvés kidolgozására nem alkalmas.
4. Megint csak a romániai (magyar és román) nyilvánosságban megjelent írásokra hivatkozunk: Gombár (1990), Zinovjev (Zinoviev 1990), Tismăneanu (1991). A legvilágosabb megfogalmazás a Fábián Ernőé: „A valódi forradalom a tudat forradalma” (Fábián 1990b). Rév István szerint a múlt rendszerben kialakult mindennapi ellenállás, az informális második gazdaság az, amely hátráltatja a kodifikált, szabályok szerint működő polgári társadalom kialakulását. Lásd Rév (1992).

Fontosnak tűnik itt kihangsúlyozni: az, hogy bizonyos régebbi mentalitáselemek megmaradtak, még nem mond ellent annak, hogy az 1989, vagy akár az 1945 előtti rendszerek, rendek összeomlottak. Ugyanis ebben az esetben az a mérvadó, hogy az illető rendek már nem adekvátak, azaz már nem igazítanak el a mindennapi életben, teodiceáik képtelenek elfogadható választ adni ennek történéseire. Lásd Warren (1988), pp. 38–42.

5. Érdekes, hogy a cselekvő, a közéletben részt vevő értelmiségi szerepét inkább a román irodalom mutatja példaként. Lásd pl. Liiceanu (1990), vagy Alexandrescu (1991a, 1991b) írásait. A magyar nyelvű irodalom mintha óvatosabb lenne, hangsúlyosabb az értelmiségi szerep kettős értelmezése, értelmezhetősége, értékelhetősége. Feladata elsősorban nem a politika, hanem a közvélemény formálása. Lásd pl. Gáll (1990a, 1990b), Salat (1996a, 1996b). Igencsak tanulságos ugyanakkor Balázs Sándor beszélgetéssorozata néhány olyan jelentős értelmiséggel, aki nem hajlandó aktív közéleti szerepet vállalni. Lásd Egyed Ákos (1995), Fodor (1995), és Imreh (1995). Általánosságban azonban elmondhatjuk, hogy a romániai magyar közgondolkodásban a hagyományos értelmiségi szerep az uralkodó: a szakértő, a tudós (kutató-oktató), a politikus, stb. szerepe nem különült el.
6. Egy népszerű értelmezés szerint a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása a liberális, „igazságban élni” kívánó szellemi elit, és a körülötte kialakult civil társadalom érdeme. Lásd főleg Tismaneanu (1992). Az értelmezés több okból is hamis: nem vesz figyelembe más, nagyon fontos politikai szereplőket (például a reformkommunistákat, vagy egyáltalán a párton belüli harcokat), elfelejti, hogy a korábbi ellenzéki értelmiség nagyon kevés ideig volt hatalmon (már ha volt), nem az ő 80-as évekbeli jövőképe szerint alakult az új politikai és gazdasági berendezkedés, hogy ez egy parlamentáris demokráciában *felülről irányított* átmenet és ennek következtében, hogy a civil társadalom, az „antipolitika” szerepe minimális. Az igazsághoz tartozik, hogy a romániai magyar kultúrán belül ezt a mítoszt egyértelműen nem vállalta senki, bár ez az általános képnek (hogy itt az értelmiség önzetlenül mentett, kitartott, harcolt, stb.) nem mond ellent.
7. Gail Kligman és Katherine Verdery például bemutatják, hogy az a kritika, amely az új rendszerben hatalomra kerülő politikai elit kommunista múltját tárja fel értelmetlen, mert az új politikai struktúrák mások. Lásd Verdery – Kligman (1992).
8. Lásd pl. Gáll (1990a) és Konrád (1991).
9. Itt nincs idő a téma tárgyalására, úgy hogy csak néhány klasszikus munkát említünk meg: Gellner (1983), Hobsbawm – Ranger (eds.) (1983), Hobsbawm (1992), Anderson (1991), Weber, Eugene (1976), Greenfeld (1992).
10. Még a zenére is. Lásd Furtwängler (1987), pp. 17–23.
11. Lásd erről, az orosz értelmiség állandó frondeuri alapállásáról, az ellenzékiiségről mint életmódról a politikai szerep ellenében, Fistejn (1996 [1992]).
12. Egy ilyen politológiát, illetve társadalomképet kérdőjelez meg Held (1987), Huntington (1991), és Beetham (1991).
13. Beetham (1991), p. 106.
14. Veress Károly egyik írása egyértelműen az itt tárgyalt hipotézist támogatja. Szerinte is egyre nagyobb a távolság az értelmiség világa és a „tömeg” mindennapi élete között; az általa forgalmazott nemzetűdát kívül rekedt a mindennapi élet világán; az értelmiség képtelen mozgósítani, befolyása a társadalomra egyre csökken. Lásd Veress (1996 [1992]).
15. Az forradalmak szakaszolásáról, illetve az ideológia szerepéről lásd Goldstone (1991).